

Kerékgyártó Ágnes

Az értékválságok ideológiája

„Világ, bekap a tömeg!
Felleget fú orralika,
odvas foga
bérkaszárnnyák görbe sora.”
(*József Attila*)

ELŐLJÁRÓBAN...

A tömeg- és a tömegember koncepciók megjelenése a XX. század jellegzetessége, felbukkanásuk az olyan, nagy traumák okozta sokkokhoz köthető, mint amilyenek például a világháborúk. Ha arra keresünk választ, hogy mi volt a közös ezekben a háború utáni korszakokban, egyértelműen látszik, hogy minden háborút értékválság követett, ami radikálisan új társadalomképpel, valamint társadalmi átrendeződéssel párosult. A helyzet súlyosságát fokozza, hogy ezekben a korszakokban a naivitás elfedte a problémákat (Joó 1931). Ezért jelent meg új kategóriaként a kettős forradalom után a tömeg, valamint az első világháború után a tömegember fogalma.

A második világháború után eltelt hatvan évben a világ újjáépítette magát – ám Európa nyugati és keleti felében két különböző módon. Nyugat a kapitalista, majd a jóléti állam koncepciójával azóta is egy jól körülírható irányt követ, melyből az utolsó kitérési kísérletet az 1968-as diáklázadások jelentették. Kelet-Európa, a szovjet blokk részeként alapvetően más utat járt be, de a legkirívóbb különbség, hogy itt tizenöt éve társadalmi-politikai válság robbant ki – amelynek az ereje joggal hasonlítható egy forradalmat vagy háborút követő átalakuláshoz. A rendszerváltó országok ma ismét a forradalmak utánihoz hasonló, „regenerálódó” szakaszban vannak: értékek megkérdőjelezése, új társadalomkép, társadalmi átrendeződés folyamata zajlik. Ezek alapján elgondolkodhatunk, hogy mikor bukkan fel a tömeg- és a tömegember koncepciókat meghaladó újabb ideológia (vö. VÁSÁRHELYI 2003), vagy ezeknek a reneszánszát fogjuk-e megélni. Ilyesfajta várakozásokat támasztó objektív tényekből nem szenvedünk hiányt; elég csak a tömegoktatásra, a bevásárló-szórakoztató komplexumokra vagy a tömegközlekedésre (milyen kifejező szókapcsolat!) gondolnunk. Ezért úgy vélem, érdemes számba vennünk, hogy századunk filozófusai, társadalomtudósai milyen téziseket állítottak föl a tömeget és a tömegembert illetően.¹

A tömeg kifejezésre asszociálva először egy megszámlálhatatlan emberből álló gyülekezet képe bontakozik ki, ám a tömeg nemcsak sokaságként, számosságként, hanem

¹ Pataki Ferenc *A tömegek évszázada* című könyvéről 1999 februárjában a Magyar Televízió Tudósklub című műsorában vitáztak jeles tudósok. A beszélgetés szerkesztett változatát az Új Pedagógiai Szemle 1999. évi májusi száma adta közre.

önmagában véve, egyénként is értelmezhető. Ez a kétféle megközelítés jól elkülöníthető a témához kapcsolódó szerzők munkásságában még akkor is, ha éles határvonal meghúzása nem lehetséges; a legtöbben mindkettőre utalnak, de az azért megállapítható, hogy tendenciózusan melyik fogalom áll elemzésük középpontjában. Az, ami alapján mégis külön jelenségként foglalkozhatunk a tömeggel és a tömegemberrel, egy definícióval könnyen megragadható: tömegnek az individuumok mechanikus (nem organikus) összességét nevezzük, míg a tömegember az individuummal szemben megfogalmazható létező, mintegy az egyéniség hiányát testesíti meg. Ennek feltételezésével magától értetődő, hogy a XX. század előtti korokat tekintve a tömegember fogalma nem értelmezhető, a tömeg kifejezés pedig kizárólag a csőcselék értelmében alkalmazható – ezzel szemben ma tömegnek minősül az emberek nagy csoportja társadalmi helyzetétől függetlenül.

TÁRSADALMI HÁTTÉR – AZ ELTÖMEGESEDÉS OKAI

Ahhoz, hogy a tömegemberről mint jelenségről kijelentéseket tegyünk, ismernünk kell azokat a történelmi-társadalmi körülményeket, amelyekre az válaszul legelőször megjelent. Különös, hogy éppen a „legokosabb század”, amelyben az ész, a ráció volt az egyetemes eszme, alapozta meg az eltömegesedés feltételeit. A XVIII. század, a két, világot megrengető forradalom radikális változást hozott a gazdaságon és a politikán kívül a társadalmi szerkezetre nézve is. Az ipari forradalom legnagyobb vívmánya a gépesítés, ez indította el azokat a negatív tendenciákat, melyek során nemcsak, hogy kevesebb munkásra volt szükség, de akit továbbra is alkalmaztak, az is csupán az árutermelő gépezet egy csavarjának érezhette magát. Ráadásul a túltermelés miatt a béreket is folyamatosan csökkentették a gyártulajdonosok azért, hogy újabb profitra tegyenek szert. A kialakult helyzetben a géprombólók mozgalma a munkások teljes tehetetlenségét fejezte ki.

Az eltömegesedéshez így az ipari forradalom oly módon járult hozzá, hogy az anyagi javakat és szolgáltatásokat sokszorosára növelte, és mivel ezek könnyen hozzáférhetővé váltak, értékük csökkent. Ugyanakkor a könnyen megszerezhető javak által javult az életminőség, és robbanásszerűen nőtt a népesség: ez a folyamat máig tart. Ortega ezt érezte, amikor meglepődve jegyezte meg, hogy „*A városok teli vannak néppel. A házak lakóival. A szállodák vendéggel. A vonatok utassal. (...) helyet kapni valahol - ma egyre bonyolultabb feladattá válik.*” (ORTEGA 2001) Vagyis az egyszerű nép, az átlagember számára könnyebb lett az élet. Ugyanakkor az emberek én-tudata megváltozott, hiszen az adott gép gombjait, kallantyúit egynapos betanítás után bárki kezelhette, nem volt szükség a szaktudásra, ami addig biztonságot adott a dolgozónak: „Igen, ezt csak én tudom”. Ez ember helyettesíthetővé vált, így új technikákhoz kellett folyamodnia, ha azt akarta, hogy ne cseréljék le – például túlórákat vállalt. Hosszabb távon a kizsigerelt munkások fásulttá váltak, és elvesztették érdeklődésüket minden iránt, könnyen és gyorsan elérhető örömforrást kerestek.

A nagy francia polgári forradalom eszméi keltették életre a XIX. századot meghatározó ideológiákat: a nacionalizmust, a liberalizmust és a radikális demokráciát. Míg az ipari forradalom az eltömegesedés gazdasági hátterét teremtette meg, a francia forradalom vívmánya, a liberalizmus az eszméi alapokat hozta létre. „*A felvilágosodást nem egészen helyes a középosztály ideológiájának nevezni, noha sok olyan híve volt*

– és politikailag ezek voltak a legfontosabbak –, akik természetesnek vették, hogy a szabad társadalom kapitalista társadalom lesz.” (HOBSBAWN 1988) Ma már tudjuk, amit akkor még senki sem tudhatott, hogy a szabadság és az egyenlőség szükségszerűen szemben állnak egymással, ha a valódi társadalmi folyamatokat vizsgáljuk. A liberalizmus a szabadságot hirdette, a fogalomnak azonban csak pozitív aspektusát figyelembe véve, abból kizárva a valamtól való megszabadulás mozzanatát. Az ember szabad azok között a keretek között, amelyeket a szabad versenyre épülő liberalizmus kijelöl neki. „A vállalkozás szabadsága kezdettől fogva egyáltalán nem volt áldás. Mint a „szabad dolgozni vagy szabad éhen halni” szabadsága, a lakosság túlnyomó többsége számára gürcölést, bizonytalanságot és állandó aggodást jelentett.” (MARCUSE 1990) Ez az elképzelés megtermékenyítően hatott a felelőtlenséggel kapcsolatos elméletekre (GÁLL 1999). Az eltömegesedést azáltal segítette ez az új – a törvény előtt egyenlőséget, a gazdaságban azonban szigorú hierarchiát létrehozó – szemlélet, hogy az ember „értékét” a termelésben elfoglalt helye alapján határozta meg. A tőkekoncentrációval a társadalom nagyobb része kiszolgáltatott helyzetbe került (munkavégzésének konkrét formájától függetlenül) a munkástól a tanárig bezárólag, míg egy kisebb része, a tulajdonosok, szintén ismereteiktől függetlenül, irányító pozícióhoz jutottak, aminek ellenére bizonytalan helyzetük nyilvánvaló volt. „A kultúra számára mindig csak az uralkodó osztályok legjobb erői jöttek számításba. Ezeket a kapitalizmust megelőző korok olyan társadalmi viszonyok közé helyezték, hogy képességeiket a kultúra szolgálatába állíthatták. (...) A kapitalizmusban egyáltalán nincsen olyan osztály, mely a termelésben elfoglalt helyénél fogva alkalmas lenne arra, hogy kultúrát termeljen.” (LUKÁCS 1971) Ezek után kialakult egy széles középosztály (amely a megélhetésükért nap, mint nap megküzdő proletárréteget nem foglalta magában), amely anyagi lehetőségeiben, életmódjában, majd gondolkodásában és szórakozásában is egységessé vált. Íme: a társadalom kényelmi és biztonsági szempontokból felülmúlja az összes megelőző korszakot, ám a megnyilvánuló jólét épp egyet nem tett lehetővé: egyéniséggé válni.

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ SOKKJA: FÉLELEM A TÖMEGTŐL

„A tömegek céljai mindinkább szemmel láthatókká lesznek napjainkban és törekvésük nem kevesebb, mint alapjában fölforgatni a mai társadalmat és visszavinni abba a primitív kommunizmusba, amely rendes állapota minden emberi társaságnak a civilizáció kezdetén.” (LE BON 1913)

Az eltömegesedésre adott első reakciónál észrevehető, hogy a tömeg mint jelenség szerepel, az azt alkotó egyéneket csak annyiban találják figyelemre méltónak, amennyiben általános és nem különös jellemvonásait próbálják meghatározni. A tömeg általános jegyeiben minden szerző egyetért: szélsőségekre hajlamos, és érzelmei irányítják az értelem helyett, ezért szüksége van egy minden szempontból felette álló vezetőre vagy kisebb csoportra. E vezetők bemutatását szintén céljuknak tekintik a szerzők, igyekeznek megjelölni a tömeggel szembeni magatartás alapelemeit, és bebizonyítani e magatartás szükségességét. A fentiekén kívül van még egy lényeges közös pont: mindannyian csak ábrázolják, körülírják magát a jelenséget, kialakulásának mélyebb okait, összefüggéseit azonban nem elemzik.

Ennek a felfogásnak a csíráit Nietzsche és Le Bon munkásságában találhatjuk meg, vagyis ők szolgáltatják a forrást azokhoz a későbbi vizsgálatokhoz, amelyek a tömeg jelenségét immár önálló témaként kezelik. Már náluk megjelent a két legfontosabb gondolat: először is az, hogy a tömeg, mint passzivitás, csak az elit által tud aktív vá válni. Nietzsche állítja először szembe a kiemelkedő egyént és az átlagembert; az *Emberi, túlságosan is emberi* című művében fizikai és szellemi tulajdonságok alapján egyaránt elkülöníti a nemes és a szolga, az Übermensch és a csordaember típusát. Nietzsche társadalmában két kaszt található szigorú hierarchiában: az urak és a szolgák kasztja, mivel – mint mondja — az ember csak olyan társadalomban tökéletesedhet, amely hisz az emberek közötti értékülönbségekben. A szolgák nem valók másra, mint a kiválók eltartására, jellemük, szellemi képességeik nem tesznek lehetővé többet. Erkölcük csordaerkölc, amely az egyenlőségre épül, ám ahol mindenki ugyanolyan, ott a kiváló nem érvényesülhet, az egyenlőség a gyengék menedéke az erősekkel szemben.

E gondolatok adják meg az alaphangulatát annak az értelmezési folyamatnak, amely a tömeg megjelenését egyértelműen negatív eseményként értékeli, valamint kijelöli annak helyét a társadalom alsó rétegeiben. Ez a felfogás az 1930-as évekig változatlan marad, Ortega híres műve az első, amely arról szól, hogy a tömeg fellázadt a neki kirótt szerep ellen, és a kevesek helyét bitorolja. Nietzsche alávetett kasztjának helyzetét annak szellemi eltompultságával magyarázza. *„A jelenleginél jobb társadalmi rendben a nehéz munkát és az élet terheit az kapja majd, aki a legkevésbé szenved tőle, tehát a legeltompultabb személy, majd így fokozatosan fölfelé addig az emberig, aki legérzékenyebb a szenvedés igazán kifinomult változataira, mégpedig olyannyira, hogy a legkönnyebb élettől is szenved.”* (NIETZSCHE 2000)

A másik uralkodó gondolat, hogy a tömeg patológikus jellegű szerveződés, vagyis viselkedésében betegsége utaló vonásokat mutat. Csakhogy amennyiben a tömeget abnormálisnak tételezzük, úgy módszereket is kellene találnunk a helyes állapot visszaállítására. Ebben az időszakban senki nem kínált még idealisztikus alternatívát sem a tömeggel szemben: a teendővel kapcsolatos kérdésre egyik szerző sem válaszol.

Le Bon fő tézise, hogy a tömeg inkább kapható bűnözéssel, rombolással járó alantas cselekedetekre, mint hősiesség vagy emberpróbáló tettek, történelemformáló szerepe ugyanakkor pont ebben, tehát a rombolásban rejlik. *„A konvent emberei külön-külön felvilágosodott és békés természetű polgárok voltak. Tömeggé egyesülve nem rettentek vissza attól, hogy a legszörnyűbb indítványokat elfogadják, és guillotine alá küldjék a köztudomás szerint legártatlanabb embereket; és hogy saját érdekeikkel ellentétben lemondjanak sértetlenségükről, s önmagukat megtizedeljék.”* (LE BON 1913) Nietzschevel ellentétben – aki legfontosabb feladatának az új ember megrajzolását tartja – ő nagyobb hangsúlyt helyez a tömeg jellemzőinek kifejtésére, megállapítása szerint a tömeg izgékony, ingerlékeny, gondolkodási, kritikai érzék hiányát mutatja fel, valamint érzelmei túlzottak. Érdekes párhuzamot von ezek alapján a tömeg és a nők, gyerekek, nem-civilizált vademberek között, ezen az úton követte őt többek között a XX. században Jung (JUNG 1995) és Canetti is. A destruktív hajlam ellenére Le Bon a tömeget konzervatív jelenségként kezeli, amely ösztönösen ellenzi a változást, eszmeiségét a vallás fejezi ki leginkább, amely képeken, csodákon és elsősorban hiten

alapul a rációval szemben.² Ezzel magyarázható a tömeg különös fogékonysága a „nagy szavak” iránt. Nietzschehez kapcsolódva ugyanakkor a szolgaságot is alapvónásként jelöli meg, mondván, hogy ahogyan a rabszolgaság megszűnik, ha az egyén nincs alárendelve egy másiknak, úgy a tömeg is megszűnik, ha nincs, aki megmondja neki, mit tegyen.

A fent említett szerzőknél jól látható, hogy a hagyományos értelemben, világnézetként felfogott baloldaliság-jobboldaliság viszonylatában vizsgálva egyértelműen a jobboldali szemlélethez álltak közelebb. Ezt bizonyítja az arisztokratikus emberábrázolás (Nietzsche), valamint az úgynevezett holisztikus felfogás (Kolnai), amely a társadalmat testként értelmezi, amelyben az alsóbb sejtek alárendeltek a felsőknek – ez engedi meg a betegség-hasonlatot Le Bonnál.³

A gyökerek vázlatos bemutatása szükséges volt ahhoz, hogy lássuk, mely elemek éledtek újjá az első világháború idején, amikor is Európa válságba került. A két világháború közötti időszak hangulatát festi le Bourdieu: Németország értelmisége és a polgári osztály eldob mindent, amit addig értéként tételezett, szkeptikusan a modern világ tagadásában keres menedéket. Ebből keletkezik egy új világnézet, amelynek jellemzője a technikával, a hatalommal és a racionalizációval való szembefordulás az ösztönök, a természet és a bensőségesség nevében. Az úgynevezett „völkisch” életérzés nem jelent mást, mint a világgal való szembefordulást, képviselői azonban valójában nem helyezkednek a társadalmon kívül, hanem a benne lévő viszonyokkal szemben definiálják magukat. A tekintélyvesztést leginkább az „értelmiségi proletariátus” megjelenése jelzi, ugyanis a háború előtt az egyetem és annak oktatói valamiféle felsőbbrendűséget képviseltek tudásmonopóliumuk folytán. Eme értelmiségi „munkásosztály” kialakulásához két tényező járult hozzá; a tanárok kénytelenek voltak kisebb presztízsű egyetemeken elhelyezkedni, ahol tudásuknak csak töredékét hasznosíthatták, másrészt a diákok – nem látván más lehetőséget – alsóbbrendű segédoktatóként próbáltak az egyetem biztos berkein belül maradni, de természetesen a fiatal tanárok még nem rendelkeztek azzal az ismeretmennyiséggel, amely a kellő tekintélyt megadta volna nekik. *„Így azután az egyetemen belül létezik egyfajta »szabad szellemiség«, ami más, szigorúbb rendszerekben irodalmi kávéházakban kaphatna csak teret. Az egyetemen biztosított spirituális és anyagi elbánás kontrasztja a szó szoros értelmében kétéhasítja ezt a réteget, így azután egyértelműen adódik számukra az »avant-garde« szerepköre. Megérzik és hirdetik a gazdasági és szimbolikus kiváltságaikban veszélyeztetett egyetemi testület közös sorsát.”* (BOURDIEU 1999) A régi hagyományokhoz ragaszkodó professorok elkeseredetten ostromozták az új jelenségeket: a tudomány területét is érintő utilitarizmust, pozitívizmust és az eltömegesedést, ami uralta a polgárok világlátását.⁴

² Hasonlóan jár el Freud, aki *Az Egy illúzió jövője* című rövid esszéjében a kultúrideálok teszi vizsgálatát tárgyává, mint például a nemzet, mint én-ideál, vagy a vallás, ami a külvilág megértéséhez ad kulcsot.

³ „Csak ez teszi lehetővé annak a kiválasztottság-tudatnak a folyamatos előállítását, amelyet Thomas H. Macho ebben a lakonikus mondatban foglal össze: „Köszönöm neked, Uram, hogy nem vagyok olyan, mint a többi ember.” Az az álmunk, hogy ne legyünk közép-szerűek, normálisak, semmi-különösek. Ehhez a gondosan felépített büszke kiválasztottságtudathoz jobbnak látszik, ha önmagunkat inkább nem figyeljük meg, mert különben könnyen elveszítjük a rendkívüliség auráját. De nobis ipsis silemus.” (MÜLLER-FUNK 1996)

⁴ „Legtöbbükre jellemző a kultúrkritikai attitűd, melynek igazi virágkora persze elsősorban a két háború közötti időszakra esik, a gyökerek azonban kétségkívül a századfordulót megelőző évtizedek sokféle feszültséggel terhes világába nyúlnak vissza. A krízis kiváltképpen Németországban volt igen erős: a helyzetet itt bonyolított-

E kor legtipikusabb képviselője Spengler, akinek *A nyugat alkonyában* megfogalmazott víziója az európai civilizáció süllyedéséért a tömegszerű életvitelt, gondolkodásmódot is felelőssé teszi. Az *Ember és gép* című 1931-es esszéjében is összefoglalt aggodalma szerint a kultúra civilizációvá torzul, vagyis a természetet ketrecbe zárja a technika. „*Kultúra és civilizáció ugyanakkor az entitásnak a két különböző életszakasza, vagy másként szólva a civilizáció minden kultúra elkerülhetetlen végzete.*” (KOVÁCS 1996) Ám honnan származik Spengler technika-ellenessége, és ez magyarázatot ad arra, hogy miért ítéli el a tömeget, és miért nem csupán közömbös iránta? A magyarázat bizonyára abban rejlik, hogy Spengler úgy látja: az egyén elvesztette jelentőségét, hiszen a gépi erőhöz képest a testi erő csökevényes. A dolgozó egyének így mind egyformák: a gép rabszolgái, így csak a kivételes ember maradhat lélekben független. A kivételesek menekülnek a gép elől, csak hogy egy civilizáció nem maradhat fenn, ha a legjobbjai nem vesznek részt az építésében. Ez vezet hát a tömegek uralmához és a nyugat hanyatlásához: Spengler ez ellen próbálja felemelni a szavát. „*Azonban a „tömeg” csak „tagadás”, és pedig tagadása révén a szervezés fogalmának, magában nem életképes. Tisztek nélkül a hadsereg felesleges és pusztulásra ítélt embercsorda, miként tégladarabok és vasrészek halmazata többé nem épület.*” (SPENGLER 2001) A passzív és a patológus tömegfogalom összekapcsolása nyomán a passzivitás új, a semlegessel szemben negatív értelmet nyert. Ez a későbbiekben a szélsőjobboldal gondolkodásának egyik alaptézise lett. Az első világháború borzalmaival tekintve érthető, hogy a gépfegyverek és a tömeg fogalmának összekapcsolása „szíven ütötte” a kor gondolkodóit.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐSZELE: FÉLELEM A TÖMEGEMBERTŐL

Az 1930-as években a fasizmus egyre terjedő eszméi miatt a tömegkoncepciót felváltotta a tömegember-koncepció, ugyanis ekkor került előtérbe az a kérdés, hogy miért cselekszik az ember tömegben, mi vonzza oda. A nemzetiszocialista-fasiszta ideológiák közös jellemzői a populizmus, a radikalizmus, a tekintélyelvűség és a xenofóbia. Az előző fejezetben láthattuk, hogy a tömeg, mint egész, ezekre az eszmékre igen fogékony, azonban a tömegember új sajátosságai is kellettek ahhoz, hogy a tömeg ismét történelemformáló erővé váljon. A tömegember kialakulásának közvetlen előzménye az első világháború volt. Ugyanakkor a tömegember léte vezetett a második világháborúhoz oly módon, hogy a konformitás, az egységet jelképezve becsülendő tulajdonsággá változott. Az egység természetesen a nemzeti öntudatban nyilvánult meg leginkább, ezért a tömeget mozgató vezérek a hazafias érzelmekre hivatkozva érthették el legkönnyebben céljukat. A nemzeti érdekre építő ideológiák részben a versailles-i békediktátumokban gyökereztek, ezért ezekre a vesztes országok váltak a legfogékonyabbakká. Ahogyan Kiss Viktor is írja: „*A jobboldali utópizmus azóta mindig ott talál tipikusban táptalajra, ahol a megalázottság és a frusztráció bosszúért kiált.*” (KISS 2004) Ezekben a társadalmakban így válhattak a jobboldali gondolatok meghatározókká. Az egyénnel összefüggő kérdésekben a jobboldalra az individualista, míg a baloldalra a

ta az, hogy a modernizációs válság egybeesett a modernitásnak azzal a válságával, amelyre a korabeli értelmiség konzervatívizmusra hajló része igen erőteljesen reagált.” (KOVÁCS 2000)

közösségi szemlélet jellemző, ezért míg az első minden helyzetben az egyén felelősségét firtatja, addig az utóbbi a társadalmi szerkezet hatását emeli ki a személyes tulajdonságok kapcsán is. (BALÁZS 2003)

Ezek után röviden tekintsük át, hogy melyek azok a tulajdonságok, amelyeket nem a tömegre mint egyként gondolkozó és cselekvő lényre vonatkoztattak, hanem a tömegemberre, aki *„mindig úgy viselkedik, mintha tömegben lenne”*. (ORTEGA 2001)

A tömegembert először is az választja el az elittől, hogy nem akar több lenni önmagánál. Ortega írja, hogy a nemest nem a jogai, hanem a kötelességei teszik nemessé, kötelessége pedig az, hogy olyan célokat tűzzön ki maga elé, amelyek eléréséhez fejlődnie kell. Erőfeszítések nélkül az ember előtt bezárul a világ, és bezárul saját maga is – aki pedig nem lát túl önmagán, az egyszerűen ostoba, semmirekellő. *„Az általános felfogással éppen ellenkezőleg, nem a tömeg, hanem éppen ez a kiváló ember él szolgátságban. Hítványnak érzi életét, ha nem szolgálhat valami természetfelettinek.”* (ORTEGA 2001)

Többen is megállapították, hogy a tömeg nem mennyiségi, hanem minőségi jelző, valaki egymagában is lehet tömeg, amennyiben viselkedésére az uniformitás jellemző, és ez nem zavarja. Az uniformitás és az önmagával való elégedettség is egyéni választás kérdése Ortégánál: az ember saját felelőssége, hogy melyik útra lép.

A tömegember minden társadalmi rétegben megtalálható, így például, sőt tipikusan, az értelmiség körében is.⁵ Ortega őket nevezi szakbarbároknak, akik a tömegek uralmát a legegységesebben képviselik. Az értelmiségi tömegember, alsóbb rétegekbeli társához hasonlóan megelégszik önmagával, egy kicsiny területen való jártasságára büszke, a szélesebb körű műveltség megszerzésére nem is törekszik. Ortega ennek okaként az elgépiesedést hozza fel, mondván, hogy a tudományban meghatározott módszerek segítségével egy közepes ember is eljuthat bizonyos részeredményekig, ám a túlzott specializáció ára, hogy a tudósnak még saját tudományáról sincs átfogó képe (kutatási területe kivételével). A tömegember jellemzője, hogy olyasmira felelt is magabiztosan ítélt, amiben nem mélyült el, ahogyan például vannak szaktudósok is, akik feljogosítva érzik magukat, hogy hozzáértő véleményt nyilvánítsanak a politika vagy a művészet területén. *„Mert azelőtt az emberek egyszerűen tudósokra és tudatlanokra voltak feloszthatók; többé vagy kevésbé tudósokra és többé vagy kevésbé tudatlanokra. De a szaktudós e két kategória egyike alá sem vonható. Nem bölcs, mert ami nem tartozik a szaktudományához, azt egyáltalában nem ismeri; de nem is tudatlan, mert hiszen „tudományos ember”, és a mindenségből a maga kis zugocskáját nagyon is jól ismeri.”* (ORTEGA 2001)

Ortega központi gondolata, hogy ahhoz, hogy az ember ne legyen tömeg, folyton szembe kell szállnia a külvilággal, és ami újdonság: saját magával is. Nézete szerint nem kell feltétlenül tehetségesnek vagy kiemelkedőnek lennünk valamiben, a lényeg az, hogy önmagunk folyamatos vizsgálatával megismerjük saját képességeinket, és megpróbáljunk e szint fölé emelkedni. Ezt a próbálkozást természetesen nem a siker minősíti, hanem az örökös elégedetlenség azzal, amit már elértünk.

⁵ *„...a modern világ az írástudót polgárrá tette meg, alávetette mindannak, ami e titulussal együtt jár, s ezáltal sokkal nehezebbé tette számára a világi szenvedélyek megvetését, mint amily nehéz ősei számára lehetett. ... Aki szegyenben marasztalná, hogy nem emelkedik többé a szociális gyűlölködések fölé, annak azzal vághat vissza, hogy a mecénások szép ideje elmúlt, tehát neki is néznie kell, amiből él, s nem az ő hibája, ha lelkesedik azért az osztályért, amely fogyasztja, amit produkál.”* (BENDA 1997)

A tömegember személyiségjegyeihez a következő adalék, hogy a gyermek vonásaival bír. Huizinga ezt puerilitásnak, vagyis tartós pubertásnak nevezi, és az átlagemberek fő sajátosságának tartja. A tömegember megjelenése a kultúrkrízis egyik fontos eleme, hiszen a krízis oka a távolodás az észről, és az ösztönök eluralkodása az élet minden területén – írja *A holnap árnyékában* című művében. A puerilizmus jellemzője, hogy a közösség nem az egyén érését, fejlődését segíti elő, hanem éppen ellenkezőleg, a gyermek viselkedését teszi példává. Az egyén számára kényelmes szemlélet ez, hiszen a gyermeki viselkedést úgy gyakorolhatja, hogy nem kell számolnia a következményekkel, amelyeket egy felnőttnek vállalnia kellene. A puerilizmusnak két aspektusa van: amikor az illető a komoly dolgokat játékosan kezeli, másrészt a játékokat véresen komolyan veszi. Huizinga az utóbbira hoz példát: a társas formában űzött műkedvelések, vagyis előadások, melyek a szórakozást, a kikapcsolódást szolgálnák, de túlformalizáltságuk, merev illemrendszerük miatt a könnyedség eltűnik belőlük. *„Utaljunk csak mellesleg a díszszemléknek és lépésben-futásnak arra a szellemére, mely mesterré lett a világban. Százezreket mozgósítanak. Semmilyen térség sem elég nagy, és sorban és vigyázzban áll egy nemzet – mint az ónkatonák. Szuggesztív hatása alól még az idegen szemlélő sem vonhatja ki magát. Nagyságnak látszik, hatalomnak. Pedig gyerekesség. Egy üres forma a teljesértékű célirányosság ábrándját kelti.”* (HUIZINGA 1996) A nemzetállamok viszonyát is egy ilyen társasjátéknak tekinti. Megállapítottuk, hogy minden szerző keres és talál követendő példát, Huizinga esetében a minta nem a jelenben található, a régi korokat teszi eszményképpé, leírja, hogy a múlt nagy ideái (igazság, bölcsesség, erkölcs) ma metafizikának minősülnek, míg a természeti állapotban megjelenő, az ösztönökhöz kapcsolódó fogalmak (jólét, hatalom) váltak ismét meghatározóvá. Problémája, hogy az eszmény nem lehet egyéni érdek, sőt annak a közösség közvetlen érdekénél magasabb eszmének kell lennie.

A második világháború idején Goebbels propagandájának hatásait figyelembe véve a tömegember-gondolat még aktuálisabb problémaként merült fel. Ám könnyen belátható, hogy a náci ideológia pusztításának időszakában semmilyen arisztokratikus jobboldali megközelítés nem jöhetett számításba. Így a tömegembert ostromló, lenéző tudományos-filozófiai fejtegetések helyét átvette egy megértőbbnek nevezhető szemlélet, mely a tömegember ábrázolásában ugyan nem mutatott különbséget, azonban a korábbiakkal ellentétben nem egyéni választásnak tekinti, hogy valakiből tömegember válik-e vagy sem. Ezek az elméletek a rendszerkritika szempontjából szemlélik a világot azt állítva, hogy a jelenleg fennálló gazdasági-társadalmi-politikai berendezkedés az oka annak, hogy az emberek nem képesek lehetőségeiket megvalósítani, nem tudnak kitörni a kötelező egyformaságból – legalábbis a kirekesztettség vállalása nélkül. A jelenség történelmi alapjait természetesen ők is a fejlett nyugati világ alapjait megteremtő két forradalomban látják (Ortega szavaival a liberális demokráciában és a technikában).

Eddig a tömegember gondolkodását és érzelmvilágát tárgyaltuk, most szórakozásában megnyilvánuló sajátosságait vesszük szemügyre. E vonatkozásban a legfontosabb megállapítás az, amit már a tömeggel kapcsolatban is megtettünk, hogy tudniillik a passzivitás jellemzi. A tömegember nem szórakozik, hanem szórakoztatják. Adorno *A kultúripár* című írásában az emberek tehetetlenségét mutatja be a nekik szánt giccsel és tömegtermékkel szemben. Nézete szerint a tömegember azáltal alakul ki, hogy nem

hagyják meg neki a választás szabadságát, az általános, egyforma tárgyakat, műveket látszatkülönbségekkel ruházzák fel, amelyek elfedik a lényegét. A lényeg pedig, hogy az emberek minden téren beilleszkedjenek a rendszerbe, onnan nemcsak, hogy ne tudjanak, de ne is akarjanak kitörni. Ennek mechanizmusa a manipuláció. *„A technikai eszközöket egymás közt is a csillapíthatatlan uniformizálás irányába hajtják. A televízió a rádióknak és a filmnek a szintézisére törekszik, amelyet csak addig tartanak fenn, amíg az érdekeltek meg nem egyeznek teljesen, ám e szintézis korlátlan lehetőségei az esztétikai anyag elszegényesítésének oly radikális fokozódását ígérnek, hogy az összes ipari kultúrtermék felszínesen eltakart azonossága már holnap nyíltan diadalmaskodhat az ösztömvészet (Gesamtkunstwerk) wagneri álmának csúfodáros beteljesüléseként.”* (HORKHEIMER–ADORNO 1990) Márpedig ha egy individuum kizárólag egy valamit választhat, de ez ellen nem lázad, mivel a dolgok azonossága rejtve marad előtte, akkor elkerülhetetlenül konformmá válik. Így jön létre a tömegember, Ortega következtetésének ellentmondva: a világban az emberek nem tudják, hogy ugyanolyanok, mert a látszat alapján nem is azok. Egyformák azonban tevékenységeik, gondolkodásuk motivációjában, amelynek lényege, hogy ne lógjanak ki a sorból.

KARAKTERTIPOLOGIA – A MANIPULÁCIÓELMÉLET GYÖKERE

A második világháború után a társadalomról szóló gondolkodásban a manipuláció kérdésköre került előtérbe, hiszen nyilvánvaló volt, hogy a náci hadjáratban részt vevők nem maguktól cselekedtek a fajelmélet nevében, hanem erős befolyás alatt álltak. A befolyásolhatóság a tömegember – e rövid tanulmány keretein belül tárgyalt – utolsó lényeges jellemzője.

Riesman az első, aki tisztán ennek a szempontnak szenteli könyvét: *A magányos tömeget*, amelynek főszereplője a kívülről irányított ember: a XX. század gyermeke. A műben egy fejlődési folyamat harmadik fokozataként – a tradíció által irányított, valamint a belülről vezérelt társadalom tagjai után következő típusként szerepel. Ami ennek valódi jelentőségét adja témánk szempontjából, az a kívülről irányított ember három újabb altípusra való felosztása. Az ilyen emberek közös jellemzője, hogy a társadalmi intézmények által támasztott követelményeknek akarnak megfelelni, ellentétben a belülről irányítottakkal, akik saját, nevelődésük idején szerzett, belső „iránytűjük” alapján tájékozódnak, nem igen foglalkoznak mások órájuk vonatkozó véleményével.

Tehát az első altípus az anómiás, aki mindent megtesz, hogy beilleszkedjen a társadalomba, de ez nem sikerül neki, ezért mégis kívül reked (öngyilkosok, alkoholisták, hisztérikusok). A második típus a beilleszkedő, aki sikeresen megfelel a világ által közvetített elvárásoknak, ennél többet nem tud, és nem is akar tenni. Ha mégis akar, akkor azt a „lehetőségekhez képest” teszi. *„A mai szembeszegülő a különnc – Mill által előre nem látott – helyzetében van, és akárcsak egy filmsztárnak, el kell fogadnia a neki kiosztott szerepet, nehogy barátainak csalódást okozzon. Autonómiára törekvését „mások” végsőnek fogják tekinteni a kívülről irányított színjátékban.”* (RIESMAN 1996) Ő az általunk definiált tömegember. A harmadik típust autonómnak nevezi, aki érzékenysége, fogékonysága és nyitottsága folytán képes alkalmazkodni a „beilleszkedés szabványához”, de megválaszthatja, hogy akarja-e ezt megtenni vagy ellenszegülni. Ebben az ellenállásban rejlik autonómiája, ő lesz a jövő embere, aki az előzőekkel ellentétben egyértelműen pozitív karakter, amennyiben képes a szabadságra. A tra-

díciótól irányítottak a hagyományok kötelékét viselik, a belülről irányítottak a beléjük nevelt normáknak engedelmeskednek, míg a kívülről irányítottak másik két típusa a közízlésnek, közvéleménynek.

Így eljutottunk a manipulációelmélet kezdeteihez, amely a jelenség ismeretében a módszereket kutatja. A tömeg és a tömegember problematikájának aktualitása megkérdőjelezhetetlen, hiszen az ezzel kapcsolatos elméleteket taglaló és tárgyaló művek képezik a modern marketing alapját a politikában és a társadalom egyéb alrendszerében is. A manipulációs technikák alkalmazói mind a mai napig az emberek tömegben megjelenő tulajdonságaira apellálnak, vagyis nem az individuum szükségleteit veszik figyelembe, hanem azt, ami az egyénekre egy adott közösség részeként hat.

Elgondolkozhatunk azon, hogy ma Közép-Kelet Európában a tömeg és tömegember-probléma konkrétan mely területeken jelenik meg, és ennek milyen következményei várhatók egyéni, társadalmi és nemzetközi szinten egyaránt; hogy a Pataki Ferenc által a „tömegek évszázadának” (PATAKI 1998) titulált XX. századot az „egyéniségek” vagy még inkább a „közösségek” évszázada követhesse.

IRODALOM

- BALÁZS Zoltán (szerk.) 2003. *Kolnai Aurél*. Budapest: Új Mandátum.
- BENDA, Julien 1997. *Az írástudók árulása*. Budapest: Fekete Sas Kiadó.
- BOURDIEU, Pierre 1999. *Martin Heidegger politikai ontológiája*. Budapest: Józsefvég Műhely.
- FREUD, Sigmund 1991. *Egy illúzió jövője*. Budapest: Párbeszéd.
- GÁLL Ernő 1999. A terjeszkedő felelőtlenség. In *Korunk* 1999/2.
- HOBBSBAWN, Eric J. 1988. *A forradalmak kora*. Budapest: Kossuth.
- HORKHEIMER, Max–ADORNO, Theodor W. 1990. *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat–Atlantisz.
- HUIZINGA, Johan 1996. *A holnap árnyékában*. Budapest: Windsor.
- JOÓ, Tibor 1931. Az ember és a technika. In *Nyugat* 1931/21.
- JUNG, Carl Gustav 1995. A diktátorok lélektana. In *Thalassa* 1995/1–2.
- KISS, Viktor 2004. Az utópia védelmében. In *Egyenlítő* 2004/1.
- KOVÁCS Gábor 1996. A bűnös város mítosza – Oswald Spengler konzervatív városkritikája. In *Pannonhalmi Szemle*, 1996, IV/2.
- KOVÁCS Gábor 2000. Szokásszerű és okszerű társadalom. In *Világosság* 2000/2.
- LE BON, Girolamo. 1913. *A tömegek lélektana*. Budapest: Franklin-társulat.
- LUKÁCS György 1971. *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- MARCUSE Herbert 1990. *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth.
- MÜLLER-FUNK, Wolfgang 1996. Az írástudó árulása. In *Lettre* 1996. tavasz.
- NIETZSCHE, Friedrich 2000. *Emberi, túlságosan is emberi*. Budapest: Szukits könyvkiadó.
- ORTEGA Y GASSET, José 2001. *A tömegek lázadása*. Budapest: Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó.
- PATAKI, Ferenc 1998. *A tömegek évszázada*. Budapest: Osiris.
- RIESMAN, David 1996. *A magányos tömeg*. Budapest: Polgár kiadó.
- SPENGLER, Oswald 2001. *Ember és gép*. Budapest: Pannon Alapítvány.
- VÁSÁRHELYI SZABÓ, László 2003. *Disjecti Membra*. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.